

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Сібільов М.М.,

*професор кафедри цивільного права №1
національної юридичної академії ім.*

*Ярослава Мудрого, кандидат юридичних
наук, професор,*

член-кореспондент Академії

правових наук України

СПІВВІДНОШЕННЯ АКТИВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І ДОГОВОРУ ТА БАЗОВІ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ЗА ЧИННИМ ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Новий Цивільний кодекс України (далі скорочено – ЦК), прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р.¹, як кодекс приватного права розглядає як регулятори суспільних відносин не тільки норми, що містяться в актах цивільного законодавства, а й договори та звичаї, у тому числі звичаї ділового обороту.

Крім того, у ст. 6 ЦК вміщена низка положень, що стосуються співвідношень активів цивільного законодавства і договору. По-перше, сторони мають право укласти договори, не передбачені актами цивільного законодавства (так звані непонайменовані договори), за умови, що вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства. По-друге, в понайменованих договорах сторони на свій розсуд можуть врегульовувати ті відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства. По-третє, сторони в договорах, що укладаються ними, мають право відступати від положень активів цивільного законодавства, врегульовуючи свої відносини на власний розсуд.

Зазначені положення є такими, що, безумовно, пов'язані з дією принципу свободи договору, закріпленого в ст. 3 ЦК. Про це свідчить зміст ст. 627 ЦК, яка, розкриваючи суть цього принципу, містить пряме посилання на ст. 6 ЦК. В цьому аспекті зазначені положення вже були предметом ретельного аналізу дослідників². Але цим проблема співвідношення активів цивільного законодавства і договору не вичерпується. Є й інші її аспекти, які до теперішнього часу спеціально не розглядалися, а тому потребують висвітлення.

Предметом цієї статті є визначення кола активів цивільного законодавства та сутнісна характеристика їх системи, встановлення ролі договору в механізмі правового регулювання відносин в договірній сфері та забезпеченні саморегулювання в ній, формулювання положень щодо базових моделей регулювання договірних відносин.

Визначаючи коло активів цивільного законодавства, слід виходити з наступного. З урахуванням вимог ст. 1 ЦК, до таких активів відносяться акти, норми яких регулюють особисті

¹ Цивільний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

² Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. – К.: Юрінком-Інтер, 1999. – С. 14-19; Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – 17 с; Беляєва А.П. Свобода укладення зовнішньоекономічного контракту за законодавством України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 184-186.

немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Система цих актів закріплена в ст. 4 ЦК. Аналіз зазначеної статті дає підстави стверджувати, що ця система є ієрархічною і закритою.

Ієрархічність цієї системи полягає у нижчевикладеному. Оскільки нею охоплюються акти, які мають різну юридичну силу – закони та підзаконні акти, в ній, перш за все, вирішується питання про роль Конституції України, яка проголошується такою, що становить основу цивільного законодавства, а тому будь-який акт цивільного законодавства мусить відповідати її нормам. ЦК визнається основним актом цивільного законодавства, який складає його ядро. Суть цього визнання знаходить свій прояв у тому, що саме завдяки положенням ЦК, закріпленим у його ст. 1-23, досягається загальна впорядкованість всього цивільного законодавства, забезпечується єдність регулятивних засад у сфері його дії³. Невипадковою є вказівка в ст. 4 ЦК на те, що інші закони України входять до складу актів цивільного законодавства лише тоді, коли вони приймаються не тільки відповідно до Конституції України, а й до ЦК. Це стосується, як поточних Законів України, так і окремих кодифікованих актів, які регулюють цивільні відносини. Невідповідність цих законів зазначеним вимогам свідчить про те, що вони не є актами цивільного законодавства.

Закритий характер системи актів цивільного законодавства полягає в тому, що на рівні підзаконних актів, актами цивільного законодавства визнаються, за загальним правилом, лише акти Президента України, видані в межах Конституції України, та постанови Кабінету Міністрів України, що не суперечать положенням ЦК інших законів. Інші органи державної влади України та органи влади Автономної Республіки Крим можуть видавати нормативні акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом. Отже, можливість видання актів цивільного законодавства на підзаконному рівні для зазначених органів суттєвим чином обмежена, а на рівні органів місцевого самоврядування взагалі заборонена через необхідність однакового регулювання цивільних відносин на усій території України (ч. 6 ст. 4 ЦК).

Визнання статтею 6 ЦК за договором якості регулятора суспільних відносин в договірній сфері свідчить про те, що в сучасних умовах він не може більше розглядатися лише як юридичний факт, підстава виникнення триваючого договірного зобов'язання та юридичний документ, що фіксує факти-волевиявлення суб'єктів права⁴. Його роль не може бути зведена і до засобу, з допомогою якого відбувається піднормативне (автономне) регулювання суспільних відносин в межах зовнішнього (державного) їх регулювання. Такі погляди на договір та його роль в механізмі правового регулювання суспільних відносин, що існували в радянському праві, були зумовлені цілою низкою чинників. Йдеться про те, що відмова від об'єктивного поділу права на приватне і публічне та опублічення всіх суспільних відносин призвели до повної централізації державою усього суспільного життя. В економічній сфері ця централізація унеможливила прояв будь-якої ініціативи окремих осіб через заборону приватної власності і підприємницької діяльності. В правовій сфері, де панівне місце займала держава з авторитарним режимом, майже єдиним регулятором суспільних відносин визнавалися норми закону, що здебільше були нормами імперативними. Нормативно-правове регулювання вважалось однією з передумов законності, а остання розглядалася як відповідність поведінки усіх суб'єктів вимогам загальних масштабів поведінки - законодавчим приписам. Визнання останніх приписними моделями поведінки людей,

³ Сибільов М. Поняття правового режиму приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 106-116.

⁴ Цивільне право України: Підручник у двох книгах. Книга 1 / За редакцією О.В.Дзери та Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком-Інтер, 2002. С. 617-618; Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрайт, 1999. С. 363.

що програмується державою, а реалізацію права - втіленням законодавчих приписів у життя означало, що і нормативні приписи і їх реалізація були зорієнтовані в основному на способи регулювання, що притаманні методу субординації⁵. Роль договорів (перш за все в сфері економіки) була понижена за рахунок підвищення ролі адміністративних (владних) актів, у тому числі актів планування, оскільки зміст договорів, що укладався на їх основі, повинен був відповідати змісту зазначених владних актів у повному обсязі. Саме ці чинники зумовили визнання за правовим регулюванням винятково державного характеру⁶. Ідеологічні гасла щодо єдності правового регулювання та його механізму, зумовлених єдністю економічного базису суспільства⁷, в умовах тоталітарного режиму створювала перешкоди навіть для формулювання у ті часи ідеї щодо ймовірної необхідності існування крім зовнішнього (державного) регулювання суспільних відносин також і внутрішнього правового регулювання (саморегулювання) зазначених відносин у сфері приватного права.

Докорінні зміни, що відбуваються зараз в усіх сферах суспільного життя в Україні, не обминули і сферу права. Відродження ідеї про об'єктивний характер поділу права на приватне і публічне⁸, повернення до визнання особливої ролі в регулюванні суспільних відносин саме методу (диспозитивного чи імперативного)⁹, зумовленого не відносинами, що регулюються (предметом регулювання), а своєрідним взаємостановленням суб'єктів у певних сферах права (юридична рівність чи влада й підкорення) та характером регулювання (здійснення його відповідно з безліччю малих центрів, що самовизначаються, чи з єдиного центру, яким є держава), наявність у кожній із зазначених сфер права власних правових принципів, відповідних правових засобів та правових режимів (загальнодозвільний чи спеціальнодозвільний)¹⁰ дають підстави стверджувати, що правове регулювання не може й надалі бути винятково державним (зовнішнім).

Отже, зовнішнє (імперативне) регулювання мусить бути доповнено внутрішнім регулюванням (саморегулюванням), а існуючий його механізм потребує певних реформувальних пов'язаних як зі змінами характеру самого регулювання, так і з місцем договору в ньому.

Саморегулювання властиве царині договірних відносин в сфері приватного права, в якій здійснюється децентралізоване регулювання на диспозитивних засадах усіх особистих немайнових та майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності суб'єктів. Особлива роль при цьому належить саме договору. Про це яскраво свідчать правила, закріплені в ст. 6 ЦК. Згідно з цими правилами, сторони в договорі можуть відступити від імперативних положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. На відміну від автономного регулювання, що відбувається хоча і за волею суб'єктів, але лише у випадках наявності на це волі публічної влади, яка визначає не тільки випадки, коли здійснення його є можливим, а й встановлює його чіткі межі (оскільки таке регулювання відбувається в межах зовнішнього державного регулювання) при саморегулюванні сторони можуть діяти виключно на свій

⁵ Алексеев С.С. Теория права: Учебник. – М.: БЕК, 1995. – С. 118.

⁶ Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М.: Юрид. лит. 1966. – С. 6-7.

⁷ Там само. – С. 36.

⁸ Азімов Ч.Н. Поняття і зміст приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №3 (14). – С. 50-58; Плавич І.І. Исследование проблемы соотношения частного и публичного права // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 195-200; Колодій А.М. Принципи права України. – К.: Юрінком-Інтер, 1998. – С. 57-72.

⁹ Алексеев С.С. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – с.45

¹⁰ Сібілов М. Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №2 (25). – С. 123-124.

розсуд при укладанні будь-якого договору і не вважаються пов'язаними імперативними приписами актів цивільного законодавства. Це означає, як вірно вказує З.В.Ромовська, що в договірній сфері ЦК відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору. Співвідношення питомої ваги імперативних і диспозитивних норм ЦК вирішує на користь останніх.

Отже, в договірній сфері закон перестає вважатися істиною в останній інстанції, сторони мають право відступати від його положень, коригуючи його до своїх інтересів¹¹. Таким є загальне правило. З нього є й виключення, відповідно до якого сторони не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства за наявності однієї з трьох обставин, закріплених у ч. 3 ст. 6 ЦК. Першою такою обставиною є наявність в акті цивільного законодавства прямого застереження щодо неможливості сторін відступати від його конкретного імперативного положення. Друга обставина має місце тоді, коли в акті цивільного законодавства хоч і не міститься прямого застереження щодо неможливості сторонам відступати від його конкретного імперативного положення, але із змісту зазначеного акта випливає обов'язковість його конкретного положення через визнання ним нікчемного характеру такого відступу. Прикладом такого застереження є застереження, що міститься в ч.2 ст. 1008 ЦК, згідно з яким нікчемною вважається відмова сторін договору доручення від імперативного правила щодо їх права на відмову від договору в односторонньому порядку у будь-який час. Третя обставина сформульована в ст. 6 ЦК таким чином, що сторони не можуть відступати від імперативних положень актів цивільного законодавства навіть тоді, коли у самому акті немає ні прямого застереження про це і це не випливає із змісту цього акта, але випливає із суті відносин між сторонами. Ця обставина, на мою думку, є некоректною і зайвою, хоч би з огляду на те, що в ст. 6 ЦК йдеться про співвідношення акта цивільного законодавства і договору, а не про співвідношення зазначених актів з суттю відносин між сторонами, адже суть цих відносин полягає в їх договірному (правочинному) характері.

Зазначене співвідношення між актами цивільного законодавства і договору надало можливості закріпити на законодавчому рівні в ст. 628 ЦК правила щодо змісту договору. Згідно з цією статтею слід розрізняти два види умов договору, які складають його зміст. Йдеться про ініціативні умови, тобто про умови, визначені самими сторонами на свій розсуд і погоджені ними та про обов'язкові умови, тобто про умови, обов'язковість яких передбачена актами цивільного законодавства, але з урахуванням правил, що вміщені в ст. 6 ЦК щодо співвідношення актів цивільного законодавства і договору і можливості сторін відступати від імперативних положень зазначених актів.

Відповідно до викладених правил про співвідношення актів цивільного законодавства і договору, існують і дві базові моделі правового регулювання договірних відносин – внутрішнє регулювання (саморегулювання) та зовнішнє (імперативне, державне регулювання).

Суть першої моделі полягає в тому, що сторони можуть скористатися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежити коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може мати місце, коли акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також і тоді, коли такі умови хоча і передбачені, але не містять прямого застереження про неможливість відступу

¹¹ Ромовська З. Проблеми загальної теорії права у проекті ЦК України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. С. 42.

від цих вимог.

Суть другої моделі полягає в тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості саморегулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, вміщених в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними. Безумовно, другою моделлю охоплюється ситуація, при якій акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, не тільки передбачають коло обов'язкових умов договору, а й містять застереження про неможливість відступу від їх вимог.

Викладені правила про співвідношення актів цивільного законодавства і договору актуалізують питання про уточнення поняття імперативної норми. Оскільки імперативні норми визначаються як категоричні, суворо обов'язкові нормативні приписи, які безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин, позбавляючи їх самостійно визначати для себе певні права і обов'язки¹² слід, на мій погляд, виходити з того, що стосовно договірних відносин в сфері приватного права імперативні норми можуть бути двох видів, а саме: абсолютно-імперативні і відносно-імперативні.

Отже, проблема співвідношення актів цивільного законодавства і договору є вкрай актуальною. Вона пов'язана не тільки з дією принципу свободи договору, а й потребує чіткого уявлення про те, які акти є актами цивільного законодавства, якою є система цих актів та які наслідки випливають з її ієрархічного та закритого характеру. Принципово важливим є й те, що в сучасних умовах договір в сфері приватного права слід розглядати як універсальний юридичний засіб (елемент) механізму внутрішнього регулювання суспільних відносин (саморегулювання). Встановлене новим Цивільним кодексом співвідношення між актами цивільного законодавства і договору обумовлює наявність двох базових моделей регулювання договірних відносин у сфері приватного права.

Вважаю, що можуть бути і певні комбінації моделей регулювання договірних відносин, але при цьому вони не будуть виходити за їх межі і саме тому вони і йменуються базовими. Аналіз можливих комбінацій цих моделей представляють собою перспективний напрямок для подальших розробок.

Використана література:

1. Азімов Ч.Н. Поняття і зміст приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №3 (14). – С. 50-58.
2. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М.: Юрид. лит., 1966.
3. Алексеев С.С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 711 с.
4. Алексеев С.С. Теория права: Учебник. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.
5. Беляева А.П. Свобода укладення зовнішньоекономічного контракту за законодавством України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 184-186.
6. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432 с.
7. Колодій А.М. Принципи права України. – К.: Юрінком-Інтер, 1998. – 208 с.

¹² Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2002. С. 289.

8. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – 17 с.
9. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. – К.: Юрінком-Інтер, 1999. – 556 с.
10. Плавич І.І. Исследование проблемы соотношения частного и публичного права // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 1999. – Вип. 5, С. 195-200.
11. Ромовська З. Проблеми загальної теорії права у проєкті ЦК України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. С. 41-43.
12. Сібільов М. Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник Академії правових наук України – 2001. – №2 (25). – С. 123-124.
13. Сібільов М. Поняття правового режиму приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 106-116.
14. Цивільне право України: Підручник у двох книгах. Книга 1 / За редакцією О.В.Дзери та Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком-Інтер, 2002. – 719 с.
15. Цивільний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
16. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрайт, 1999. – 429 с.

*Бошицький Ю.А.,
директор Міжнародного центру
правових проблем
інтелектуальної власності при
Інституті держави і права
ім. В.М.Корецького,
кандидат юридичних наук*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ НАУКОВОГО ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ

Історичний розвиток людства свідчить, що одним із найважливіших чинників соціально-економічного прогресу будь-якої країни, підвищення добробуту її громадян є творча діяльність особистості. В сучасних умовах ця діяльність залишається найпотужнішою рушійною силою подальшого розвитку цивілізації.

Україна завжди була багатою на творчих талановитих і обдарованих людей. Сьогодні такі люди працюють у різних сферах науки, техніки і культури. Вони створюють конче необхідні і важливі для повноцінного розвитку країни об'єкти інтелектуальної власності. Тому наявність належного юридичного механізму закріплення і забезпечення прав та інтересів творців об'єктів інтелектуальної власності є цілком природним і свідчить про рівень цивілізованості нашої держави

У динамічному розвитку науки і техніки винятково важлива роль належить